

TÜRKÇEDE EKLERİN HİYERARŞİSİ VE ARA EKLER

Cahit BAŞDAŞ

Yapı bakımından eklemeli diller arasında yer alan Türkçe, sistemli bir ek düzenine sahiptir. Çuvaşçadaki olumsuz emir eki *an* hariç tutulursa, Türkçede kelime yapımı ve çekiminde her zaman son ekler kullanılır (Çuvaşçada emir kipinin olumsuzluğunda ön ek (*an*) kullanılmaktadır: *an kur* “görme” *an kursin* “görmesin” (Ercilasun vd. 2007: 1319). Bugünkü yazı sistemine göre soldan sağa doğru dizilen ekler arasında güçlü bir hiyerarşik düzen mevcuttur. Önce yapım ekleri, sonra çekim ekleri gelir:

uç-ak+tan [kök/gövde+yapım ek(ler)i+çekim ek(ler)i]

iz+le-di+niz [kök/gövde+yapım ek(ler)i+çekim ek(ler)i]

Yapım ekleri başlığı altında verilen ekler arasında da belirli bir diziliş sırası vardır:

sev-gi+li göz+le-n-en yaz-dır-arak

Çekim ekleri olarak değerlendirilen ekler aynı şekilde belirli diziliş kurallarına tabidir (Çuvaşçada kullanılan çokluk eki +*sem*, bu kurala tabi değildir):

ev+ler+imiz+den (kök/gövde+çokluk eki+iyelik eki+hâl eki)

Türkçede kullanılan ekler, genellikle *yapım ekleri* ve *çekim ekleri* olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. *Yapım ekleri*, kısaca “eklendiği kelimenin anlamında değişiklik yapan, mevcut kök ya da gövdelerden yeni fiil veya isim gövdeleri türeten ekler” biçiminde tanımlanmaktadır. Üzerine geldiği kelimenin anlamında değişiklik yapmayan, kelimeler arasında geçici anlam ilişkisi kuran ekler de *çekim ekleri* olarak değerlendirilmiştir. Tanımlar yapılırken iki ek grubu arasındaki temel fark, “eklendikleri kelimenin anlamını değiştirip değiştirmeme” olarak düşünülmüştür. Buna göre yapım ekleri dörde ayrılır:

1. İsimden isim yapan ekler
2. İsimden fiil yapan ekler
3. Fiilden isim yapan ekler
4. Fiilden fiil yapan ekler

Türkçe gramerlerin çoğunda birinci ve ikinci maddelerde yer alan ekler, başka bir tasnife tabi tutulmadan sıralanırlar. Ancak üçüncü ve dördüncü maddelerdeki ekler, doğrudan sıralanmayıp farklı işlevleri doğrultusunda, yeniden gruplandırılırlar.

Üçüncü maddede fiilden isim yapan ekler, genel nitelikleri dikkate alınarak önce ikiye ayrılır:

- a. Fiilden herhangi bir isim yapan ekler
- b. Fiilimsi ekleri

Fiilimsi ekleri, yeniden sınıflandırılarak *isim-fiil*, *sıfat-fiil* ve *zarf-fiil* ekleri olmak üzere üç grupta incelenir.

Fiilden isim yapan eklerin alt başlıklar kullanılarak kendi aralarında yeniden gruplandırılması, bu eklerin işlevleri bakımından farklı niteliklere sahip olduklarını gösterir. “Fiilimsi ekleri” başlığı altında verilenler, adından anlaşılacağı üzere, diğer isim yapma eklerinden farklı olarak her zaman tek başlarına yeterli kavram veya nesne karşılığı bulunan kalıcı isimler yapmazlar. Bu ekler, çoğunlukla sözlüksel değer taşımayan, fiil ile isim arasında ayrı ve geçici bir gramer kategorisi oluştururlar.

koşmak, koşan, koşarak yapılarında kullanılan *-mak, -an* ve *-arak* eklerinin *koş-* fiilinin anlamında kesin bir değişiklik yapmadıkları, sözlüksel değer taşıyan yeni ve ayrı bir nesne/kavram adı türetmedikleri açıktır. Halbuki *uçak* örneğinde *-ak* eki *uç-* fiilinden yeni bir nesne adı yaparak hem anlamda hem de kelime türünde belirli ölçüde değişiklik yapmıştır. Ancak bazı fiilimsi eklerinin belirli kelime tabanları üzerinde kalıplaşarak kalıcı isimler yaptıkları bilinmektedir. Master ekleriyle: *çakmak, kaymak, tokmak, dolma, kazma, kavurma, dikiş, giriş, çıkış, yanlıs*; sıfat-fiil ekleriyle: *ayran, düzen, sıçan, döner, keser, dolmuş, yiyecek*; zarf-fiil ekleriyle: *çevre, doğa, yara* gibi pek çok kalıcı isim yapılmıştır.

Dördüncü maddedeki fiilden fiil yapan ekler de benzer sebeplerle iki grupta incelenir:

- a. Fiilden herhangi bir fiil yapan ekler
- b. Çatı ekleri

Fiilin anlamında belirli ölçüde değişiklik yapanlar, birinci grupta, temel anlamda köklü değişiklik yapmayanlar da ikinci grupta, *çatı ekleri* başlığı altında değerlendirilir. Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* adlı eserinde, konu ile ilgili tartışmalara dikkat çektikten sonra, *çatı eklerinin fiilden fiil türeten ekler olduğunu, ancak fiilden fiil yapan ekleri özelliklerine göre iki alt gruba ayırmak gerektiğini* belirtmiştir. *Buna göre birinci gruptakiler, tür itibarıyla çatı ekleriyle birleşen fakat eklendikleri kök ve gövdelerde köklü anlam değişiklikleri yaparak, eskisinden farklı anlamda yeni fiiller türetmiş olan eklerdir. Bunların çoğu kök ve gövde ile kaynaşmış durumdadır* (Korkmaz, 2003: 540):

ayır-, barış-, çalış-, çevir-, vb.

Korkmaz, bu tip eklerin çatı kavramı dışında tutulması gerektiğini, bunların fiilden fiil yapan ekler grubunda değerlendirilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir. *İkinci gruptakiler ve çatı kategorisine girenler ise, eklendiği fiilin temel anlamında köklü bir değişiklik yapmayan, fiilin nesne ve özne ile olan bağlantısında şekil ve durum değişikliği meydana getiren eklerdir* (Korkmaz, 2003: 540):

iç- / iç-il-, iç-ir-; giy- / giy-in-, giy-dir-; tanı- / tanı-ş-, tanı-ş-tır- vb..

Eklendiği fiilin bildirdiği hareket ya da oluşun gerçekleşmediğini ifade eden olumsuzluk eki *-ma/me*, tür değişikliği yapmadığı gibi sözlüksel kelime de oluşturmaz.

Çekim ekleri arasında sayılan bazı ekler, zamanla belirli kelimeler üzerinde kalıplaşarak, bilinen aslı görevlerinden kısmen ya da tamamen uzaklaşmıştır. Eski yön gösterme ekleri (+GARU, +rU): *dışarı, içeri, ileri, yukarı*, örneklerinde; eski vasıta eki (+In), *kışın, yazın* örneklerinde kalıplaşmıştır.

Çekim ekleri arasında sayılan ve çekimli fiillerde, fiilin bildirdiği hareket veya oluşun birden fazla kişi (üçüncü şahıslar) tarafından yapıldığını gösteren, bir bakıma işteşlik eki (-ş) gibi, fiil-özne ilişkisini belirleyen *-Ar*, isimler üzerinde kullanıldığında, kelimeler arasında herhangi bir anlam ilişkisi kurmaz. *-Ar*, bu yönüyle çekim eki tanımına uymamaktadır. Eklendiği ismin anlamında belirli ölçüde genişleme yaparak aynı türden varlıkların çokluğunu

gösteren *-lar*, tür değişikliği de yapmamaktadır (elma/elmalar). Yapım ekleri arasında sayılan *küçültme* eklerinde de aynı durum söz konusudur. “*Kedi ölmüş*” ile “*Kedi+cik ölmüş*” cümlelerinde, *+Cik* eki herhangi bir kelime türetmemiş, tür değiştirmemiş, öge değiştirmemiş, unsurlar arasında bağlantı sağlamamıştır. Sadece, özne olan “*kedi*” kelimesine bir “*acıma, şefkat, küçültme*” fonksiyonu eklemiştir. Aile ve grup yapan *+gil* eki de bu kategoride değerlendirilebilir (Gülsevin 2004: 1278).

Türkçede yaygın olarak kullanılan bazı örneklerin, eklerin gramerlerimizde verilen tanımlarına ve diziliş sıralarına uymadığı görülmektedir (Gülsevin 2004: 1267).

anne+m+ler (isim+iyelik+çokluk)

Tanımlara göre, önce “çokluk” sonra “iyelik” eklerinin gelmesi beklenirdi. O halde, burada, (anlam ve görev farkı bir yana) dizim açısından bir “sıra dışılık (kuralsızlık, istisnailik)” söz konusudur (Gülsevin 2004: 1267).

anne+m+gil örneğinde, Gürer Gülsevin’in işaret ettiği gibi, yapım eki (*+gil*) diziliş kuralına aykırı olarak çekim ekinden (*+m*) sonra gelmiştir. Aynı durum *gün+de+lik* için de söz konusudur. *sen+siz* örneğinde ise yapım ekleri arasında sayılan *+siz*, yapım eki almayan şahıs zamirine eklenmiştir (Gülsevin 2004: 1267).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi yapım ekleri arasında sayılan bazı ekler, eklendikleri kök veya gövdelerden her zaman sözlüksel değer taşıyan yeni bir kelime türetmeyip işlevleri bakımından çekim eklerine yaklaşmıştır. Aynı şekilde bazı çekim eklerinin de çeşitli sebeplerle kalıplaştığı ve kelimeler arasında ilişki kurma işlevini kısmen ya da tamamen kaybettiği, yerine göre türetme görevi üstlendiği görülmektedir. Bazı ekler, dilin gelişme sürecinde, çeşitli bakımlardan değişerek günümüze gelmiştir. Bir kısmında fonetik gelişmeler doğrultusunda, sadece şekil değişikliği meydana gelmiş; bir kısmının hem şekli hem de fonksiyonu değişmiştir. Hatta bazı ekler, başka ekler veya kelimelerle kalıplaşarak tanınmaz hâle gelmiştir. Bu durum, eklerin tasnifini güçleştirmektedir.

Mevcut tanım ve tasniflere göre, işlev ve/veya diziliş düzeni bakımından kural dışında kalan, Gülsevin’in ifadesiyle “sıra dışı” gibi görülen eklerin varlığı, yeni ve farklı tasnif önerilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Viktor Grigoriyeviç Guzev (1990), Zikri Turan (2000), H. İbrahim Delice (2000) ve Gürer Gülsevin (2004) gibi bilim adamları, eklerin yeniden tasnifi konusunda farklı öneriler sunmuşlardır.

Zikri Turan, ekleri sekiz gruba ayırmıştır:

- 1 *Yapım eki*
- 2 *Çekim eki*
- 3 *Fiilimsiler*
- 4 *Çatı ekleri*
- 5 *Olumluluk-Olumsuzluk ekleri*
- 6 *Teklik-çokluk eki*
- 7 *Soru eki*
- 8 *Sıfatlama eki (+II, +sIz)*

H. İbrahim Delice, ekleri yedi grupta incelemiştir (Delice 2000: 232-233):

1. *Genişletme ekleri* (-cIk, -cAğIz, -gil, -lAr, olumsuzluk eki -mA, soru eki -mI, şahıs ekleri, kip ekleri, çatı ekleri)
2. *Durum ekleri*
3. *Kurucu ekler*
4. *Dönüştürücü ekler*
5. *Yapım ekleri*
6. *Bütünleşik ekler*
7. *Temsil ekleri*

Gürer Gülsevin ise, ekleri dört başlık altında sınıflandırmıştır (Gülsevin 2004: 1278-1280).

1. **Türetme Ekleri** (Bunlar, isim veya fiillerden, yeni, kalıcı, sözlüksel kelimeler türetirler.)
 - a. *İsimden isim türeten ekler*
 - b. *İsimden fiil türeten ekler*
 - c. *Fiilden isim türeten ekler*
 - d. *Fiilden fiil türeten ekler*
2. **Tür Değiştirici Ekler** (Bunlar, sözlüksel kelime türetmezler. Eklendikleri isim veya fiilleri, sözlükte yer almayacak isim, sıfat ya da zarflar hâline getirirler.)
 - a. *Fiillere eklenenler:*

Fülimsiler (Mastar ekleri, sıfat-fiil ekleri, Zarf-fiil ekleri)
 - b. *İsimlere eklenenler*

+ki ilgi eki
+sIz yokluk eki
+II varlık eki
3. **İşletme Ekleri** (Bunların görevi, ne sözlüksel kelime türetmek, ne de kelimelerin türünü değiştirmektir. Cümlede kelimeler ve kelime grupları arasında ilişki kurarlar.)
 - a. *Öğeleri belirleyiciler* (Hâl ekleri, çatı ekleri, şahıs ekleri, zaman ekleri, kip ekleri, bildirme ekleri)
 - b. *Bağlantı kurucu ekler* (iyelik ekleri, tamlayan eki)
4. **Kategori Ekleri** (Bunlar, sözlüksel kelime de türetmez, kelimelerde tür değişikliği de yapmaz. Eklendikleri kelimelerin kendileri ile sınırlı kalan değişik özellikler katarlar.)
 - a. *Çokluk kategorisi* (+lAr)
 - b. *Grup/aile kategorisi* (+gil)
 - c. *Küçültme/sevimlilik kategorisi* (+CIk, +CAğIZ, +CAcIk)
 - d. *Sıralama sayı kategorisi* (+Incl)
 - e. *Üleştirme sayı kategorisi* (+[ş]Ar)
 - f. *Nitelik dereceleyici kategorisi* (+Imsl, +Imtrak, +sI, +CA,)
 - g. *Olumsuzluk kategorisi* (-mA-)

Gülsevin, dört gruba ayırdığı eklerden sözlüksel değer taşıyan ve kalıcı kelime türetenleri birinci maddede “türetme ekleri” başlığı altında sıralamıştır. İkinci maddede tür değişikliği yapan ancak sözlüksel kelime türetmeyen ekler sıralanmıştır. Kelime ve kelime grupları arasında geçici anlam ilişkisi kuranlar üçüncü maddede “işletme ekleri” başlığı altında verilmiştir. Kalıcı kelime türetmeyen, tür değişikliği yapmayan ve kelimeler arasında ilişki kurmayan ekler ise dördüncü grup olarak “kategori ekleri” başlığı altında sıralanmıştır.

Bu tasnif, beklentileri önemli ölçüde karşılamaktadır. Ancak eski alışkanlıkları terk etmek kolay olmadığı için, Türkçenin ekleri iki ana grup (yapım ekleri, çekim ekleri) hâlinde değerlendirilmeye devam etmektedir. Bu çalışmada eklerin sıralanış düzeni ve işlevleri, mevcut tanım ve tasnifler de dikkate alınarak, farklı bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilecektir.

Geleneksel gramer anlayışına göre, belli başlıklar altında verilen ekler, işlev ve diziliş bakımından belirli bir noktada, aynı değerde düşünülmüştür. Yani bütün yapım eklerinin eklendikleri kök ya da gövdelerde aynı oranda anlam ve/veya tür değişikliği yaptığı; bütün çekim eklerinin de kelimeler arasında eşit derecede anlam ilişkisi kurduğu var sayılmıştır. Yukarıdaki örnek ve tasniflerde, yeni kelime türetmeyen bazı eklerin anlam ilişkisi de kurmadığı, bazı eklerin ise bilinen diziliş kuralları dışında kullanıldığı görülmektedir. Kural dışı gibi görülen bu ekler, Gülsevin’in işaret ettiği gibi, aslında yanlış kullanımlar ya da Türkçe ek düzenine aykırı şekiller değildir.

Diziliş sırası ve görevi ne olursa olsun Türkçedeki bütün ekleri, birbirine eşit uzaklıktaki birer noktada değil, bir doğrunun farklı noktaları üzerinde düşünmek gerekir. Ekleri diziliş kuralları gereği *A* ve *B* noktalarını birleştiren bir doğru üzerinde düşünelim. Yapım eklerini doğrunun *A* noktasından orta noktasına kadar olan bölümü üzerinde, çekim eklerini ise, orta noktadan *B* noktasına kadar olan kısım üzerinde sıralayalım. Eklerin doğru üzerindeki yerleri, kullanılış sırasına göre belirlenecektir.

Aşağıdaki tabloda soldan sağa doru sıralanan eklerden en solda (*A* noktasında) bulunanların sözlüksel değer taşıyan yeni bir kelime türettiği, en sağda (*B* noktasında) bulunanların geçici anlam ilişkisi kurduğu görülmektedir. *A* noktasından ortaya yaklaştıkça eklerin türetme/yapım görevinin zayıfladığı (-dık); *B* noktasından uzak olan eklerin ise (+lar) diğer kelimelerle anlam ilişkisi kurmadığı anlaşılmaktadır.

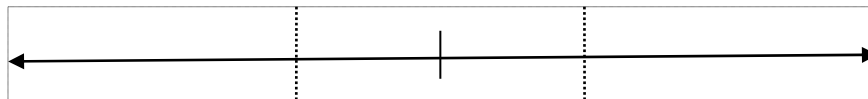
Aşağıdaki örnekte eklerin diziliş sırası görülmektedir:

aç-	ık	la	dık	lar	ım	dan
kök+	1.grup (yapım ekleri)			2.grup (çekim ekleri)		
				3.grup(ara ekler)		

Şekil: 1

1. Grup: Yapım Ekleri

2. Grup: Çekim Ekleri

A

3. Grup : A r a E k l e r

B

Şekil: 1

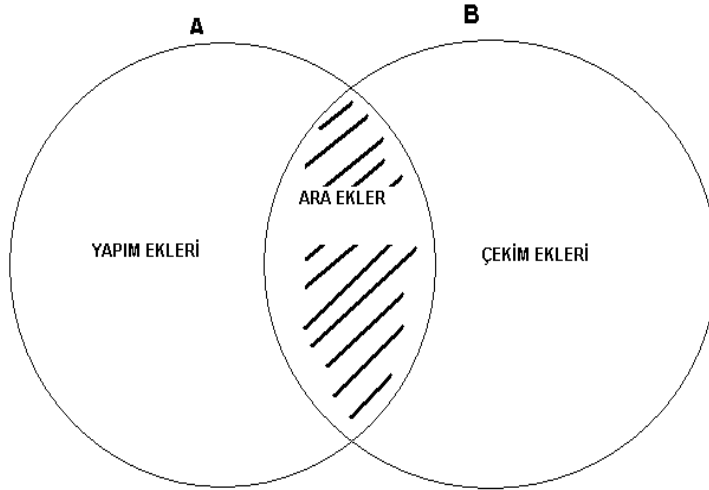
Her iki gruptan, orta noktaya yakın olan ve işlevleri bakımından “geçiş” niteliği taşıyan bu *ara ekleri*, “üçüncü grup” olarak değerlendirebiliriz. *Ara ekler* olarak adlandırdığımız üçüncü grup ekler, bilinen iki grubun dışında yer almayıp, esas itibariyle yapım ve çekim eklerinin bir bölümünü kapsar.

Konuyu *venn şeması* ile açıklamak gerekirse; yapım ve çekim eklerini, *şekil: 3*'teki gibi, belli noktalarda kesişen iki kümede gösterelim. *A* kümesine yapım eklerini; *B* kümesine ise çekim eklerini yerleştirelim. Bu durumda *A*, *B* kümelerinin kesişen taranmış bölümünde *ara ekler* olarak adlandırmayı önerdiğimiz geçiş niteliğindeki üçüncü grup ekler yer alır. Matematiksel ifade ile;

A= Yapım ekleri

B= Çekim ekleri

A∩**B**= Ara ekler

Şekil: 2

İşlev ve kullanılışları bakımından yapım ekleriyle çekim eklerinin kesişme noktasında bulunduğunu düşündüğümüz başlıca ara ekler şunlardır:

A grubunda yer alanlar (yapım ekleri grubu)

Sıfat-fiil ekleri

Zarf-fiil ekleri

Mastar ekleri (-mAk, -mA, -Iş)

Olumsuzluk eki (-mA)

Küçültme ekleri (+CIk, +CAğIZ)

İlgi eki (+ki)

Yokluk eki (+sIz)

Topluluk/beraberlik eki (+gil)

B grubunda yer alanlar (çekim ekleri grubu)

Çokluk eki	(+lAr)
Eski yön gösterme eki	(-GARU)
Eski vasıta eki	(+In)
Eşitlik eki	(+ÇA)

Yukarıda başlıklar halinde sıraladığımız eklere, benzer fonksiyonları tespit edilen başka ekler ilave edilebilir.

SONUÇ

Bütün yapım ekleri, kelimenin türünde ve anlamında aynı oranda değişiklik yapmaz. Bütün çekim ekleri de her zaman ve sadece kelimeler arasında anlam ilişkisi kurmaz.

Türkçede kullanılan ekler kelime kök ya da gövdesi üzerinde, hiyerarşik bir düzen içinde, soldan sağa doğru dizilirler. Türetme işlevi bulunan ekler en solda yer alır. En sağdaki (kelime sonunda) ekler, çekim/işletme görevi olan eklerdir.

Bilinen en eski metinlerde, bazı yapım ve çekim eklerinin fonksiyonları birbirine yakındır. Bir kısmının işlevi ise, tarihî süreç içinde birbirine yaklaşmıştır. Bu nedenle Türkçede kullanılan yapım ve çekim ekleri, eşit uzaklıktaki iki ayrı nokta üzerinde düşünülmemelidir.

Kanaatimizce her iki ek grubu içerisinde, işlevleri birbirine yaklaşan veya kesişenlerin “ara ekler” olarak değerlendirilmesi uygun olacaktır.

KAYNAKLAR

- ATALAY, Besim (1941), **Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme**, İstanbul: TDK Yayınları.
- DELİCE, H. İbrahim (2000), “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi”, Sosyal Bilimler Dergisi, S. 24, s. 221-235, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- DENY, Jean (Çeviren: O. Şahin, 1995), **Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları**, Ankara: TDK Yayınları.
- GRÖNBECH, K. (Çev. M. Akalın, 1995), **Türkçenin Yapısı**, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer, (2004), “Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine” **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I**, s. 1267-1283, Ankara: TDK Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981), **Türkçenin Ekleri**, Ankara, TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara: TDK Yayınları.
- TURAN Zikri (2000), “Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?”, 4. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 25-29 Eylül 2000, Çeşme-İZMİR.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1991), **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara: TDK Yayınları.